

آلبانی یگانه کشور مسلمان اروپایی

ع.ر. - امیردهی *

چکیده

آلبانی یگانه کشور مسلمان اروپایی است که بیش از هفتاد درصد از جمعیت آن را مسلمانان تشکیل می‌دهند. با برخورداری از موقعیت جغرافیایی، اقتصادی و سیاسی ویژه، مورد توجه قدرت‌های گوناگون استعماری و کشورهای بزرگ بوده است. سابقه تاریخی تشکیل جمعیت در آن به بیش از چهار هزار سال می‌گذرد که اقوام و نژادهای مختلف در شبه جزیره بالکان کنار یکدیگر به خوبی زندگی می‌کرده، و با هم روابط حسنه‌ای داشته‌اند. وجود اتحاد ملی در آلبانی، مایه آن شد که دین اسلام و مسیحیت سال‌ها کنار یکدیگر بین مردم رواج داشته باشد و از این طریق، اختلاف‌های شدیدی پدید نیامد؛ اما در قرون اخیر، به سبب روی کار آمدن حزب کمونیست آلبانی، اسلام از مذهب رسمی بودن کشور آلبانی حذف شد؛ البته اکثر مردم با آداب و رسوم اسلامی زندگی می‌کنند و به تشکیلات مذهبی پایبندند. از سوی دیگر تحولات فرهنگی و تأثیر و تأثرهای صورت گرفته، گرچه در زندگی فرهنگی و اجتماعی مردم اثر داشته، روابط عاطفی و روانی مردم با یکدیگر همچنان باقی است. این مقاله در صدد است به اختصار برخی از ویژگی‌های کشور آلبانی را بازگوید تا گوشه‌ای از فعالیت‌های مسلمانان را در مناطق اروپایی نشان دهد.

۱. موقعیت جغرافیایی

جمهوری آلبانی^۱ با ۲۸۷۴۸ کیلومتر مربع مساحت برابر با ۱۱۱۰۰۰ میل مربع، صدوچهلمین کشور جهان و کوچک‌ترین کشور بالکان^۲ است که در جنوب غربی غرب شبه جزیره بالکان کنار

* محقق و مدرس حوزه و دانشگاه.

۱. آلبانی از ریشه کلمه آلبوس (Albus) به معنای سفید است. آلبانی به سرزمین کوه‌های سفید شهرت یافته، و نام محلی کشور، شکپینی یا شکپیری و نام بین‌المللی آن آلبانی است.
۲. شبه جزیره بالکان ۵۰۵/۰۰۰ کیلومتر مربع مساحت دارد. بیشترین طول آن از مغرب به مشرق ۱۲۶۰ کیلومتر و بیشترین عرض آن از شمال به جنوب ۹۵۰ کیلومتر است. از مغرب به دریای آدریاتیک و دریای یونان و از مشرق به دریای سیاه و دریای مرمره و بوسفور و داردانل و دریای اژه محدود می‌شود. بلغارستان، یوگوسلاوی (سابق)، آلبانی، یونان، نواحی جنوب رومانی، مناطق غربی ترکیه و بخش کوچکی از ناحیه شمال شرقی ایتالیا در شبه جزیره بالکان واقع شده‌اند.

دریای آدریاتیک (Adriatic) قرار گرفته است. این کشور از شمال و شرق به جمهوری صربستان (کوزوو و مونته‌نگرو) و مقدونیه، از جنوب به یونان، و از غرب به دریای آدریاتیک، و با ساحلی حدود ۴۲۰ کیلومتر و دریای آیونی (Ionian Seas) (بخشی از دریای مدیترانه) و تنگه اوترانتو (Strait of Otranto) محدود می‌شود.

۲. شهرهای مهم

پایتخت آلبانی تیرانا است که تقریباً در مرکز کشور واقع شده. مساحت این شهر ۱۲۳۸ کیلومتر مربع است. تیرانا که در دامنه «کوه دایتی» واقع شده، در سال ۱۶۱۴ از سوی سلیمان بارگینی فتودال محلی بنیان گذاشته شد. در سال ۱۹۲۰ کنگره لوشینا این شهر را پایتخت آلبانی تعیین کرد. در تابستان، هوای این شهر گرم و آفتابی، و در پاییز معتدل است. در اطراف شهر دریاچه‌های مصنوعی وجود دارند که زیباترین آن پشت دانشگاه مرکزی قرار دارد. میدان معروف اسکندریه و همچنین مسجد بسیار قدیم و تاریخی ادهم بیگ که در سال ۱۷۸۹ ساخته شده است، در مرکز شهر واقع شده‌اند. گفتنی است که موزه مردم‌شناسی، موزه تمدن، گالری هنرهای زیبا، و موزه علوم طبیعی، مهم‌ترین مراکز دیدنی پایتخت آلبانی هستند.

براساس آمار سرشماری سال ۱۹۸۸ جمعیت شهر تیرانا بالغ در ۳۶۳ هزار نفر است. دیگر شهرهای پرجمعیت آلبانی به شرح ذیل هستند:

شهر	جمعیت	وسعت
دروس	۲۴۲۵۰۰	۸۴۷
فیری	۲۳۹۷۰۰	۱۱۷۵
آلباسا	۲۳۸۶۰۰	۱۴۸۱
اشکودرا	۲۳۳۰۰۰	۲۵۲۸
کورچا	۲۱۳۲۰۰	۲۱۸۱
فلوره	۱۷۴۰۰۰	۱۶۰۹

شهرهای فیبر به لحاظ نفت و گاز، پگراس و لیبرازد به لحاظ نیکل، آهن، شهر برات به لحاظ صنایع نساجی و شهر کورچا به لحاظ کارخانه قند و شکر، جزو با اهمیت‌ترین شهرهای صنعتی آلبانی هستند.

شهرهای بایرام، سوری، کوکس، اشکودر، پیشکویی، کرویا، دروس، الباسان، پاگردس، کورچا، قیبر، ولورا، جیرو کاستر و ساراندارا به لحاظ سیاحتی اهمیت دارند.

۳. سابقه تاریخی تشکیل جمعیت

مردم آلبانی از قدیم‌ترین نژادهای شبه جزیره بالکان هستند. مطالعات و بررسی‌های متخصصان تاریخ نشان می‌دهد که این مردم حدود دو هزار سال قبل از میلاد تحت عنوان قبیله ایلییرین (Illyrian) در شبه جزیره بالکان مستقر شده‌اند (کتاب سبز وزارت امور خارجه، جمهوری توده‌ای سوسیالیستی آلبانی، اداره دوم سیاسی، ۱۳۶۰، ص ۲). ایلییریایی‌ها، از گروه‌های متعلق به قبایل هند و اروپایی بودند و در هزاره دوم قبل از میلاد برای اقامت از حوزه دانوب به منطقه بالکان آمدند. آثار به دست آمده از تمدن این قوم، به پیش از برنز مربوط می‌شود. ایلییریایی‌ها یگانه مردم غیر یونانی منطقه هستند که تا امروز از نظر نژادی به صورتی نسبتاً خالص باقی مانده‌اند (موسوی بجنوری، ۱۳۶۷ ش، ج ۱، ص ۵۸۰ و ۵۸۱).

نژاد ایلییری در بعضی از بخش‌های شبه جزیره آپنتن و آسیای صغیر اسکان دارند. آن‌ها در وقایع سیاسی مهمی که در روزگار باستان در بخش مدیترانه رخ داد، نقش مؤثری داشتند. جنگ‌های متوالی، قبایل ایلییری را واداشت تا با یکدیگر متحد شوند و مهم‌ترین آن، اتحادیه تاولانتس یا ایلییری‌ها بود که در قرن پنجم قبل از میلاد آنان را به ایالت قدرتمندی تبدیل کرد. رشد سریع قدرت پادشاهی ایلییری‌ها توجه ایالت‌های یونانی و رومی را به خود جلب کرد. رم قصد داشت دریای آدریاتیک را تحت کنترل خود داشته باشد؛ بنابراین، جنگ رومی‌ها با ایلییری‌ها در سال ۲۲۹ قبل از میلاد آغاز شد و در سال ۱۷۶ قبل از میلاد با پیروزی رومی‌ها پایان پذیرفت و ایلییری‌ها به مدت پنج و نیم قرن در محاصره رومی‌ها قرار گرفتند (مروری اجمالی بر تاریخ سیاسی آلبانی، جهاد سازندگی آلبانی، مترجم علی اصغر کلباسی، ۱۳۷۳).

۴. اقوام و نژادها و روابط آن‌ها

مردم آلبانی از قدیم‌ترین اقوام و نژادهای شبه جزیره بالکان، بیش از ۹۶ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند. سایر قومیت‌ها متشکل از اقوام یونانی، مقدونی، صربی و کرووات هستند که فقط پنج درصد باقی مانده جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند. از کل جمعیت کشور آلبانی تعداد یونانی‌ها ۵۸۷۵۸ نفر، مقدونی‌ها ۴۶۹۷ نفر و نیز تعداد بلغاری، رومانیایی، صرب‌ها و کرووات‌ها ۱۰۰ نفر هستند (کتاب سال (Year Book) ۱۹۹۴، ص ۱۰۶).

۵. زبان و خط

زبان مردم آلبانی، آلبانیایی است که از شاخه‌های هند - اروپایی (Indo _ European) شمرده می‌شود و با دیگر زبان‌های رایج در منطقه بالکان تفاوت دارد. زبان آلبانیایی تحت تأثیر زبان‌های دیگر مانند بالکان یونانی، لاتین، ایتالیایی، اسلاو و طی پنج قرن اخیر ترکی و فارسی قرار گرفته

است. لهجه‌های اصلی آلبانی جهه (Gegh) و توسک (Tosk) است. در بخش شمالی رودخانه اشکومبینی (Shkumbini) لهجه جهه و در مناطق جنوبی کشور، لهجه توسک رواج دارد. در سال ۱۹۰۸ به دنبال تعویض الفبای آلبانیایی از عربی به لاتین در کنگره مانستار (Manastir)، لهجه توسک برای کل کشور آلبانی برگزیده شد. زبان آلبانی دارای ۳۶ حرف است که ۷ حرف آن صدادار است (آلبانی، همان؛ رویوران، ص ۲۶).

۶. اهمیت جغرافیایی آلبانی

واقع شدن آلبانی در انتها الیه جنوبی قاره اروپا و نیز در همسایگی با کشور ایتالیا و داشتن سواحل طولانی و عریض کنار دریای آدریاتیک بر اهمیت ژئوپلتیک این کشور افزوده است. آلبانی به لحاظ همین موقعیت حساس جغرافیایی در زمان رژیم کمونیستی، حساسیت ویژه‌ای نزد کشورهای اروپای غربی و امریکا و ناتو داشت. آلبانی به لحاظ برقراری روابط سیاسی و نظامی نزدیک با اتحاد جماهیر شوروی پیشین در دهه پنجاه، و چین در دهه شصت به پایگاه اردوگاه شرق تبدیل شد. پس از فروپاشی کمونیسم در شوروی پیشین، اروپای شرقی و در آلبانی، از موقعیت استراتژیک این کشور کاسته نشد و بر عکس با شروع بحران بالکان و جنگ در بوسنی هرزگوین بر اهمیت ژئوپلتیک آلبانی به سبب هم مرز بودن با یوگسلاوی پیشین افزوده شد. شبه جزیره بالکان، که آلبانی نیز شامل آن می‌شود، از طریق خاک آلبانی به مهم‌ترین دریای منطقه یعنی دریای آدریاتیک متصل می‌شود. موقعیت جغرافیایی می‌تواند در برقراری راه ارتباطی و توسعه مناسبات بازرگانی و تجاری بین کشورهای حوزه بالکان ایفای نقش کند. این امر خود بر اهمیت راهبردی کشور آلبانی می‌افزاید.

عضویت آلبانی در پیمان ورشو در سال ۱۹۵۵ توانست دامنه نفوذ اتحاد شوروی پیشین را تا دریای آدریاتیک و در محدوده همسایگی یکی از اعضا و پایگاه مهم پیمان ناتو یعنی ایتالیا گسترش دهد. همکاری‌های مشترک دو کشور آلبانی - شوروی در ابعاد گوناگون سیاسی - نظامی متأثر از عنصر جغرافیایی مؤثر بر سیاست خارجی بود. خروج آلبانی از پیمان ورشو و نزدیکی روابط پکن - تیرانا، خود مؤید اهمیت جغرافیایی آلبانی نزد رهبران پکن بود که چینی‌ها کوشیدند با توجه به اختلاف‌های عقیدتی با روسیه، جای آن‌ها را در آلبانی پر کنند.

۷. اهمیت سیاسی - اقتصادی آلبانی

حزب کمونیست آلبانی که از سال ۱۹۴۸ میلادی «حزب کار آلبانی» خوانده شد، از اواخر دهه ۱۹۵۰ هر چه بیشتر به اتحاد شوروی نزدیک شده بود؛ اما این نزدیکی دیری نپایید؛ چه این که انور

خوجه از حدود ۱۹۶۰ در کشمکش‌های احزاب کمونیست دو کشور شوروی و چین با سیاست خروشچف به مخالفت برخاست و در گردهمایی بخارست در ۱۹۶۰ و پس از آن در کنفرانس ۱۹۶۰ مسکو، از حزب کمونیست چین حمایت کرد و بدین ترتیب، روابط دو کشور آلبانی و اتحاد شوروی به تیرگی گرایید و از ۱۹۶۱ به طور کامل قطع شد. حکومت آلبانی، به پیروی از انقلاب فرهنگی چین، در ۱۹۶۷ تمام مساجد و کلیساها را بست و ۱۹۶۸ این کشور به جهت اعتراض به ورود نیروهای نظامی پیمان ورشو به چکسلواکی، از پیمان خارج شد (ر.ک: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، همان، ج ۱، ص ۵۸۲).

آنچه بر اهمیت جغرافیای سیاسی آلبانی می‌افزود، تلاش قدرت‌های بزرگ جهانی برای نزدیکی بیشتر با این کشور به منظور حضور در سواحل طولانی دریای آدریاتیک بود. این موقعیت جغرافیای سیاسی آلبانی همچنان توانست جایگاه خود را حفظ کند؛ به طوری که پس از آغاز بحران بالکان در سال ۱۹۹۲ و اعلان استقلال بوسنی - هرزگوین و آغاز جنگ در این کشور بر اهمیت و حساسیت نقش آلبانی در تحولات منطقه‌ای بالکان افزود. در حال حاضر، آمریکا به منظور کنترل اوضاع و ایفای نقش بیشتر در تحولات بوسنی - هرزگوین، بهترین مناسبات سیاسی نظامی با تیرانا را برقرار کرده است. درباره عوامل جغرافیایی و تأثیر آن بر موقعیت جغرافیای سیاسی کشور باید گفت که آلبانی به دلیل داشتن آب و هوای مدیترانه‌ای در سراسر کشور دارای بارندگی مستمر و منابع آبی فراوان است.

میزان بارش کافی در این کشور سبب شد تا این کشور از نظر تأمین مواد غذایی و کشاورزی به حد خودکفایی برسد؛ گرچه به لحاظ سلطه چندین ساله رژیم کمونیستی بر این کشور، سرمایه‌گذاری خارجی در بخش‌های گوناگون کشاورزی، دامپروری رشد قابل ملاحظه‌ای نداشت؛ اما به لحاظ بارندگی‌های مداوم از حیث جنگل‌داری دارای موقعیت خوبی برای صادرات انواع مختلف چوب بوده است. چندین رود بزرگ نظیر رودهای درینی، ماتی و ایزی که برخی از آن‌ها به دریای آدریاتیک می‌ریزند، این کشور را به لحاظ منابع آبی ممتاز ساخته است. آلبانی دارای منابع عظیم کرومیت، زغال سنگ و مس است و بدین لحاظ آلبانی سومین کشور تولیدکننده کرومیت در جهان به شمار می‌آید. کرومیت یکی از منابع مهم تأمین درآمد ارزی کشور است. پس از کرومیت، زغال سنگ و مس و نیکل به ترتیب مهم‌ترین منبع درآمد ارزی کشور به شمار می‌روند. نفت که تا قبل از سال ۱۹۹۰ کلیه نیازهای داخلی را تأمین می‌کرد، اکنون به علت ورود هزاران وسیله نقلیه جدید کفایت مصرف داخلی را ندارد و دولت به خرید فراورده‌های نفتی از خارج مجبور است. دسترس مستقیم آلبانی به آب‌های آزاد و بهره برداری از معادن و منابع زیردریایی خود می‌تواند بر کاهش واردات کالاهای مصرفی داخلی که اخیراً واردات آن افزایش یافته است، مؤثر واقع شود.

۸. تاریخچه رشد هر یک از ادیان و مذاهب

قبل از هر توضیحی باید یادآور شد که اتحاد ملی در آلبانی پیوسته در طول زمان مانع از برخورد‌های ناشی از اختلاف‌های مذهبی بوده است؛ از این رو، اسلام و مسیحیت سال‌ها کنار یکدیگر میان مردم رواج داشته است.

۸-۱. اسلام در آلبانی

از قرن هفتم تا شانزده میلادی کشورهای اسلامی نه تنها کشورهایی بودند که تمدن باستانی همچون بابلی، مصری، چینی، یونانی و رومی را به اروپا انتقال دادند بلکه با رشد بی‌سابقه‌ای در زمینه‌های اندیشه فلسفی، علمی، تحقیقی و فرهنگی، جهان را رهبری کردند. انتشار اسلام در آلبانی بدون هیچ‌گونه تحمیل خارجی صورت گرفته و به تدریج، فراوان و از سوی مردم پذیرفته شده است.

آلبانی چون سایر کشورهای اسلامی حدود پانصد سال در چارچوب امپراتوری عثمانی به سر برد. ترکان عثمانی در دوره استیلای خود، بسیاری از مردم سرزمین‌های آسیایی را به بالکان انتقال دادند؛ از جمله در زمان مقاومت اسکندر بیگ، گروه‌های ترکمن که از آسیای صغیر آمده بودند، در بخش‌هایی از آلبانی استقرار یافتند که ضمن اختلاط با جمعیت آلبانیایی، پایه اولیه جمعیت مسلمان این کشور را بنا نهادند (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، همان، ج ۱، ص ۵۸۳).

حکومت عثمانی از طریق مبلغان اسلامی خواسته است مردم را به مسائل مذهبی وابسته کند و بدین ترتیب، نفوذ فرهنگ و آداب و سنن اسلامی به این قسمت از اروپا منتقل شد. همگام با نفوذ فرهنگ اسلامی، بسیاری از لغات عربی و فارسی و ترکی وارد زبان آلبانی شدند و بسیاری از آداب و رسوم آنان با کشورهای اسلامی مشترک شد.

دوران نفوذ اسلام در آلبانی به سال ۱۳۸۲ میلادی یعنی آغاز تسلط عثمانی‌ها بر این کشور باز می‌گردد. در آن زمان اسلام به سرعت در این کشور پیشروی کرد و طولی نکشید که بیش از سه چهارم مردم آلبانی مسلط شدند. فعالیت مذهبی در آلبانی با آغاز جنگ جهانی دوم و روی کار آمدن حکومت کمونیستی ممنوع، و اختناق مذهبی و حذف چهره‌های شاخص اسلامی آغاز شد. بسیاری از آثار اسلامی و مساجد و تکایا که قدمت چندین ساله داشتند، یا ویران شدند و یا به دلیل عدم اجازه مرمت، رو به اضمحلال گذاشتند. این جریان تا زمان نابودی کمونیسم جهانی که فروپاشی نظام استالینیستی آلبانی را نیز به دنبال داشت، ادامه یافت (روزنامه جمهوری اسلامی - بیست و پنجم مرداد ماه سال ۱۳۷۳).

امروزه فرهنگ مسلمانان در موسیقی، معماری، شیوه لباس پوشیدن و آشپزی بر آلبانیایی‌ها اثر

گذاشته است. تا قبل از سال ۱۹۶۷ میلادی، اسلام مذهب رسمی کشور آلبانی بود. از ۱۹۶۷ دولت آلبانی به طور رسمی خود را دولتی غیرمذهبی اعلام کرد. در همین سال تمام مسجدها و کلیساها بسته، و هر گونه فعالیت علمی مذهبی موقوف شد. بر اساس حدسیات، در آن زمان، در آلبانی ۱/۲ میلیون مسلمان و ۲۰۰/۰۰۰ نفر مسیحی ارتدکس و ۱۰۰/۰۰۰ نفر مسیحی کاتولیک زندگی می‌کردند (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، همان، ج ۱، ص ۵۸۳). در بیشتر شهرها و روستاها مناره‌ها و گلدسته‌های مساجد به چشم می‌خورد؛ اما در زمان حکومت کمونیست‌ها به ویژه از سال ۱۹۶۷ با تغییر قانون اساسی هیچ مذهبی به رسمیت شناخته نشد و انتخاب اسامی اسلامی برای مردم ممنوع شد. کلبه مساجد، یا از بین رفته یا تحت عنوان مراکز علمی فرهنگی قرار گرفتند. بر اساس اعلام رسمی تا زمان انقلاب فرهنگی انور خوجه دیکتاتور کمونیست، آلبانی دارای یک هزار و پانصد مسجد و یک هزار تکیه مربوط به بکتاشی‌های شیعه بود. در خلال انقلاب فرهنگی کمونیست‌ها، این بناهای مذهبی یا نابود و یا به خانه فرهنگ و غیره تبدیل شدند. از زمان کمونیست‌ها فقط یک مسجد آن هم به صورت بنای فرهنگی و قدیم حفظ شده است.

بکتاشی‌ها که به ظاهر همراه سپاه سلطان مراد دوم و سلطان بایزید برای تبلیغ اسلام میان ترکان ساکن این کشور و نیز آلبانیایی‌ها به این سرزمین رفته بودند، در گسترش اسلام در آلبانی بی‌تأثیر نبوده‌اند.

بکتاشی‌ها در آلبانی اکثریت مسلمانان را تشکیل می‌دهند و شیعه دوازده امامی و پیرو فرقه حاجی ولی هستند. بکتاش یک ایرانی از اهالی نیشابور بوده و انور خوجه خود بکتاشی بود (روزنامه جمهوری اسلامی - بیست و پنجم مردادماه ۱۳۷۳).

پس از سرنگونی رژیم مارکسیستی و به قدرت رسیدن نیروهای دمکراتیک، بار دیگر فضای سرزمین آلبانی برای فعالیت مذهبی مسلمانان و مسیحیان کشور مساعد شد. در این میان کشورهای گوناگون اسلامی کوشیدند با گروه‌های مختلف اسلامی این کشور رابطه برقرار سازند. مفتی‌های الازهر نخستین مبلغانی بودند که وارد آلبانی شدند. سعودی‌ها نیز طبق معمول برای احداث مساجد جدید یا تعمیر مساجد قدیم حمایت مالی کردند. کویتی‌ها وعده کمک مالی در احیای مساجد را دادند. نقش و اقدام ترکیه در این خصوص قابل ملاحظه است. ترکیه که خود را همواره حامی مسلمانان بالکان می‌داند، توجه خود را به شدت معطوف مسائل سیاسی دو کشور کرد و تا آن‌جا پیش رفت که پیمان اتحاد نظامی با آلبانی را امضا کرد.

بر اساس واپسین آمار، هفتاد درصد مردم آلبانی مسلمانانند و حدود ۲۰ درصد از جمعیت ارتدکس و بقیه کاتولیک رومی هستند؛ بنابر این، آلبانی یگانه کشور اروپایی است که اکثریت جمعیت

آن مسلمان و غیرمسیحی است. به رغم سیطره چند دهه رژیم دیکتاتوری کمونیستی، رسوم اسلامی بین مردم آلبانی حفظ شده است (آلبانی، همان، ص ۱۲؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، همان، ج ۱، ص ۵۸۳).

۸-۲. کاتولیک

تعداد بیروان حضرت مسیح ﷺ در آلبانی سی درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند. ده درصد مسیحیان کاتولیک هستند که در شمال این کشور مستقر هستند. در عهد ایلیری‌ها، سرزمین‌های آلبانی (شامل آلبانی جدید و بخش‌هایی از یوگسلاوی پیشین و یونان) برای مدت طولانی زیر نفوذ امپراتوری روم شرقی بود. امپراتوری روم شرقی فقط در شهرها و جلگه‌ها، به ویژه در جنوب کشور تأثیر داشت. در خلال تاخت و تازهای اسلاوها در اوایل قرون وسطا، بخشی از ایلیری‌ها که تحت نفوذ و تأثیر روم شرقی بودند، با افراد تازه وارد اختلاط کردند و تغییرات قومی بزرگی را باعث شدند. در قرن نهم و دهم سرزمین آلبانی در نخستین امپراتوری بلغارستان ادغام شد؛ اما طولی نکشید که رومی‌ها این سرزمین را پس از سال ۱۰۱۸ از امپراتوری بلغار جدا کردند. بنای برخی از کلیساهای روستایی و صومعه‌ها و ساختمان‌های سلطنتی از دوره دوم حکومت رومی‌های شرقی که سلطه آن‌ها با قدری وقفه تا اواسط قرن چهاردهم ادامه داشت، تاکنون حفظ شده است. قسمت شمالی آلبانی که در قرون وسطا اکثریت جمعیت آن کاتولیک بودند، به لحاظ سیاسی تحت سلطه صربستان قرار داشت. پس از فتح ایلیریا به وسیله رومی‌ها، حکومتی کوچک به نام آرین با شهر افسانه‌ای «آلبانوپولیس» به صورت پایتخت آن در قرن‌های دوازده و سیزدهم ظاهر شد.

آلبانیایی‌ها به عمد در قرون وسطا از مذهب ارتدوکس به مذهب کاتولیک روی آوردند. اختلاف بین کاتولیک‌های شمالی که به لهجه «جهه» صحبت می‌کردند و ارتدوکس‌های جنوبی که به زبان «توسک» تکلم می‌کردند، تا زمان سلطه عثمانی ادامه داشت (روزنامه جمهوری اسلامی - بیست و پنجم مرداد ماه ۱۳۷۳). بعد از سرنگونی رژیم کمونیستی در آلبانی و آزادی فعالیت‌های مذهبی، کلیساهای کاتولیک واتیکان برای احیای مسیحیت در این کشور به اقدام‌های گسترده‌ای دست زدند. کلیسای «جرج مقدس» که مانند سایر کلیساهای دیگر از سال ۱۹۶۷ تعطیل شده بود، بازگشایی شد.

پس از نوامبر ۱۹۹۰ تعداد پنج هزار نفر کاتولیک در «اشکودرا» (شمال آلبانی) فعالیت دینی خود را با حضور در مراسم گوناگون نشان دادند. در سپتامبر ۱۹۹۱ واتیکان روابط دیپلماتیک خود را با آلبانی از سرگرفت. ترویج مذهب کاتولیک به سبب کمبود کشیش چون گذشته متوقف بود؛ اما از اواسط سال ۱۹۹۳، تعداد ۶۵ کشیش فعالیت خود را در آلبانی آغاز کردند. اقدام‌های گسترده‌ای از

سوی واتیکان برای سفر پاپ به آلبانی صورت گرفت و رهبر کاتولیک‌های جهان در سال ۱۹۹۳ از آلبانی دیدن کرد. پاپ جان پل دوم در این بازدید رسمی، از شهر تیرانا و اشکودرا دیدن کرد. چهار اسقف به منظور بازسازی یک کلیسای قدیم در آلبانی از سوی پاپ مأمور شدند در این کشور بمانند. پاپ در شهر اشکودرا کلنگ زیارتگاه قدیم مسیحی که عثمانی‌ها و بعد کمونیست‌ها آن را خراب کرده بودند، بر زمین زد. در حال حاضر در شهرهای اشکودرا و بندر دروس اسقف اعظم فعالیت دارند. کاتولیک‌ها در جهت فعالیت و سرمایه‌گذاری گسترده در آلبانی به چاپ و ارسال هزاران کتاب مذهبی مسیحی به زبان آلبانیایی، اعزام تعدادی کشیش و خواهر روحانی و ایجاد حوزه‌هایی برای تربیت کشیش در کشوری که اقلیت ناچیز مسیحی دارد، اقدام کردند. واتیکان از همان ابتدای فروپاشی نظام کمونیستی در آلبانی و با شناخت از تفاوت وضعیت فرهنگی آلبانی با دیگر کشورهای اروپایی شرقی به ویژه با توجه به نفوذ فرهنگ و تمدن ایتالیا تلاش خود را برای احیای مسیحیت آغاز کرد.

۸-۳. ارتدوکس

ارتدوکس‌ها بیست درصد از جمعیت آلبانی را تشکیل می‌دهند. آن‌ها به طور عمده ارتدوکس‌های یونانی‌اند که به علت هم مرز بودن با یونان در جنوب این کشور سکونت دارند. در سال ۱۹۲۴ مردم آلبانی یک کشیش ارتدوکس به نام فان استفان نولی را در جایگاه رئیس جمهوری کشور برگزیدند. وی پس از شش ماه حکومت، به وسیله ارتدوکس دیگر به نام نیکلا پاشیچ از قدرت خلع شد.

پس از تحولات اخیر آلبانی، نخستین حرکت از سوی رهبران کلیسای ارتدوکس یونان برای تبلیغ مسیحیت به وسیله شخص اسقف اعظم و رهبر دینی ارتدوکس‌ها در استانبول صورت گرفت. وی نماینده و مبلغ تام الاختیار خود را برای رهبری اقلیت بین ۲ تا ۵ درصد مردم یونانی زبان آلبانی عازم این کشور کرد. نماینده اسقف اعظم که سالیان سال وظیفه تبلیغ و ارشاد ارتدوکس‌ها را در افریقا به عهده داشت، در انجام وظایف خود فوق العاده دارای تجربه و مهارت لازم بود و آنچنان در سازماندهی ارتدوکس‌ها کوشید که باعث نگرانی حزب حاکم این کشور شد. وی سرانجام پس از دو سال با تیرگی روابط سیاسی یونان، آلبانی، از این کشور اخراج شد. در سال ۱۹۹۲ حداقل تعداد ۱۰ کلیسای ارتدوکس موفق شدند مراسم مذهبی خود را در ۱۰ شهر برقرار سازند. در این جهت کلیسای «میرویلیس» و «تاناس مقدس» در مرکز شهر بازگشایی شدند. گفتنی است که کلیسای ارتدوکس استانبول، اسقف اعظم را برای آلبانی برمی‌گزیند (آلبانی، همان، ص ۱۳-۱۵).

۹. نفوذ ادیان در اوضاع سیاسی و فرهنگی جامعه

گرچه ۷۰ درصد جامعه آلبانی را مسلمانان و ۳۰ درصد آن را مسیحیان تشکیل می‌دهند، ادیان در اوضاع سیاسی و گرایش‌های کلی دولت، چنان که باید و شاید ایفای نقش نمی‌کند. رهبران حاکم آلبانی می‌کوشند با تفکیک دین از سیاست، هدایت و رهبری کشور را در اختیار داشته باشند. گرچه آقای سالی بریشا رئیس جمهوری کنونی آلبانی مسلمان و از فرقه بکتاشیه، و نخست وزیر وی آقای الکساندر مکسی مسیحی ارتدوکس و آقای آلفرد سربچی وزیر خارجه مسیحی کاتولیک هستند، این گزینش نمی‌تواند حکایت از نفوذ ادیان در سیاست کشور داشته باشد؛ بلکه این شکل‌گیری کابینه آلبانی می‌تواند به منظور برخورداری از توانمندی افراد در جهت منافع ملی و کمرنگ کردن نفوذ بالقوه مسلمانان در صحنه سیاسی در قبال حساسیت‌های غرب باشد. این حرکت خود، مبین تلاش پنهان گروه‌های مسیحی است که در سطح گسترده‌ای به فعالیت‌های مذهبی دست زده‌اند.

۱۰. سیاست مذهبی حکومت

قبل از سال ۱۹۶۷ میلادی، اسلام مذهب رسمی کشور آلبانی بود. انور خوجه رهبر حزب کمونیست آلبانی با اتخاذ سیاست ضد مذهبی و تصویب قانون اساسی جدید در سال ۱۹۶۷ فعالیت‌های دینی و مذهبی در این کشور را ممنوع کرد.

طبق ماده ۳۷ قانون اساسی سال ۱۹۶۷، آلبانی هیچ مذهبی را به رسمیت نمی‌شناخت و از تبلیغات ملحدانه حمایت می‌کرد؛ بدین سبب، کلیه پیروان ادیان هیچ‌گونه حقی برای برپایی مراسم مذهبی نداشتند. کمونیست‌ها کتاب‌های مذهبی و دینی را از بین می‌بردند. زمان سلطه کمونیست‌ها خواندن قرآن در سراسر کشور ممنوع بود.

از سال ۱۹۹۰ در پی تحولات سیاسی اجتماعی در آلبانی و برقراری آزادی نسبی سیاسی - مذهبی، دولت تیرانا کوشید از حضور گروه‌های مذهبی گوناگون مسلمان و مسیحی در امر بازسازی و توسعه اقتصادی آلبانی بهره‌مند شوند؛ پس موضع دولت آلبانی را باید جدا از این تحلیل کرد. آنچه این کشور به دشت به آن نیاز دارد، کمک‌های اقتصادی و مالی است که رهبران این کشور در صحنه سیاست خارجی در جست‌وجوی کسب منابع مالی برای تأمین این نیازها هستند.

آقای سالی بریشا رئیس جمهوری آلبانی با آگاهی و شناخت از عدم تمایل افکار عمومی داخلی و نیز مخالفت احزاب و گروه‌های سیاسی، به طور رسمی کشورش را به جرگه کشورهای اسلامی و به عضویت سازمان کنفرانس اسلامی درآورد. این اقدام دولت آلبانی به منظور کسب حمایت سیاسی از کشورهای اسلامی در زمینه بحران کوزوو و نیز جذب دلارهای نفتی کشورهای اسلامی به‌ویژه

کشورهای عربی حوزه خلیج فارس برای بازسازی کشورش صورت گرفت؛ اما موفق نشد به کلیه اهداف اقتصادی‌اش دست یابد (برای اطلاع بیشتر و نیز اهداف به عضویت در آمدن آلبانی، به سازمان کنفرانس اسلامی، ر. ک: «آخرین تحولات آلبانی»، وزارت امور خارجه، مهرماه سال ۱۳۷۱).

دولت آلبانی، عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی را کامیابی سیاسی تلقی کرد. مقام‌های دولت آلبانی معتقدند که عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی نه تنها در تأمین مالی طرح‌های صنعتی کشور از طریق بانک توسعه اسلامی را فراهم آورد، بلکه حمایت سیاسی سازمان در قبال موضوع اقلیت آلبانی تبار در کوزوو را به دنبال خواهد داشت. تصمیم دولت آلبانی در عضویت سازمان کنفرانس اسلامی نه تنها اقدام راهبردی در جهت وضعیت بد اقتصادی کشور تعبیر می‌شود، بلکه خود مانور جغرافیای سیاسی در افزایش حمایت بین‌المللی موضع آلبانی در صورت رویارویی‌های بیشتر در یوگسلاوی پیشین است.

عضویت آلبانی در سازمان کنفرانس اسلامی به عکس‌العمل‌های گوناگونی از سوی احزاب مخالف دولت انجامید. احزاب مخالف معتقدند: آلبانی متعلق به اروپا است و با عضویت در سازمان اسلامی، روند اروپایی شدن کشور و نیز الحاق به سازمان‌های اروپایی با مشکلات فراوانی مواجه خواهد شد. از این طریق آن‌ها عدم موافقت شدید خود را با فرصت‌های راهبردی و سیاسی دولت بیان داشتند (Balkan Unit - Bulgaria, Romania, Albaniz - NO 1/8/1993 - Page 45).

۱۱. روابط پیروان ادیان و مذاهب مختلف با یک‌دیگر

در آلبانی، مسلمانان و مسیحیان روابط نزدیکی با هم دارند. در گذشته روابط آنان چنان خوب و مستحکم بود که مسیحیان نیز برای احترام به مسلمانان در ماه مبارک رمضان روزه می‌گرفتند. باید اذعان داشت که همزیستی میان پیروان مذاهب گوناگون در آلبانی خوب و عالی بود. ویژگی عمومی مردم، فقدان تعصب‌های مذهبی و نیز عدم وجود شرایطی برای دامن زدن به اختلاف‌های مذهبی، خود در بقای نوعی همزیستی بین ادیان مؤثر واقع افتاد. سالی بریسا رئیس جمهوری آلبانی درباره روابط مسلمانان و مسیحیان گفته است: «امروزه بسیاری از مسلمانان در این کشور آشکارا توجهات خود را به خدمات کلیساهای کاتولیک معطوف داشته‌اند؛ زیرا آنان را با تمدن غرب که آن‌ها می‌کوشند بخشی از آن باشند معاشر می‌سازد؛ اما این روند می‌تواند سریعاً تغییر کند (آلبانی تحرک صمیمانه‌تر به سوی جهان اسلام، وزارت امور خارجه، ص ۴)؛ ولی پس از تحولات اخیر به ویژه بعد از فروپاشی نظام کمونیستی در آلبانی وضعیتی فراهم آمد که به طور عمده جو مناسب همزیستی ادیان گوناگون را خدشه وارد کرد. به همین دلیل روابط خود ادیان متحمل تغییرات ملحوظی شد که در درازمدت می‌تواند آثار نامطلوبی بر جای گذارد.

۱۲. آداب و سنن مذهب و میزان پایبندی مردم به آن

زمان رژیم انور خوجه، تمسک به آیین‌های مذهبی و دینی خلاف قانون اساسی و منافع ملی کشور تعبیر می‌شد. دولت با تغییر قانون اساسی در سال ۱۹۶۷ و بستن و تخریب کلیه مساجد و کلیساها، اقدام‌های گسترده‌ای در ترویج افکار غیر مذهبی و ملحدانه برای تزلزل در پایبندی مذهبی مردم آغاز کرد. بسیاری از رهبران مذهبی تحت فشار دستگاه دولتی قرار گرفتند و تعدادی نیز زندانی شدند. این وضع جدید، آثار نامطلوبی بر میزان پایبندی مردم به ویژه جوانان به آداب و سنن مذهبی گذاشت. پس از فروپاشی کمونیسم، تحرک و فعالیت نویی به منظور بازگشت به اصل خویشتن آغاز شد. اکنون این حرکت که مورد حمایت رهبران سنتی و مذهبی آلبانی قرار دارد، مراحل بسیار مهم و حساس خود را می‌پیماید؛ زیرا در این فضای جدید، کوشش‌هایی برای جذب جوانان به فرهنگ‌های غیربومی و غربی شدت بیشتری به خود گرفت.

اقدام‌های گسترده و برنامه‌ریزی شده از سوی ارگان‌ها و سازمان‌های مذهبی غربی برای دور نگه داشتن جوانان مردم این کشور به آداب و سنن اصیل، عملاً زمینه‌های بروز جنگ فرهنگی را فراهم آورده است. تردیدی وجود ندارد که عالمان و روحانیان مسلمان که حتی بیش از بیست سال از عمر خود را در زندان‌های رژیم کمونیستی گذراندند در حال حاضر بیش از دیگران در حفظ و پایبندی به ارزش‌های اسلامی و سنتی خود اصرار جدی دارند. بین مذاهب و ادیان مختلف در آلبانی، اهل تسنن آلبانی در تدوین و رعایت آداب و سنن مذهبی گوی سبقت را از دیگران ربودند.

۱۳. تشکیلات مذهبی

هفتاد درصد (و به قولی هفتادوپنج درصد) (آلبانی، دیار فراموش شده، همان، ص ۸۷؛ احمد حامد، ۲۰۰۲م، ص ۱۱۷) جمعیت آلبانی مسلمانان هستند. مسلمانان آلبانی شامل سه گروه اهل تسنن، بکتاشی‌ها و علوی‌هایند. در این میان حدود ۵۵ درصد از مسلمانان آلبانی را حنفی‌ها و ۴۵ درصد آن‌ها را فرقه‌های گوناگون صوفیه تشکیل می‌دهند. گرچه اکثر فرقه‌های صوفیه احکام فقهی خود را بر اساس فقه حنفی انجام می‌دهند، از جهت اعتقادات مذهبی، با دیگر مسلمانان آلبانی تفاوت فراوان دارند. این فرقه‌ها خود را شیعه و وابسته به اهل بیت علیهم‌السلام می‌دانند و برای امامان اطهار علیهم‌السلام علاقه و احترام ویژه‌ای قائل هستند (همان، ص ۸۷). این فرقه‌ها قبل از استیلاي کمونیست‌های افراطی در آلبانی، فعالیت گسترده‌ای داشتند. قدمت تکایا و خانقاه‌های فراوان بکتاشیه دلیل روشنی بر این مدعا است. فرقه‌ها و تشکیلات مذهبی آلبانی به شرح ذیل خلاصه می‌شوند (نگاهی به آلبانی، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۰، ص ۱۱).

۱۳-۱. بکتاشیه

این فرقه پیرو شخصی به نام «حاج بکتاش»^۱ پیشوای طریقه‌های مذهبی و تصوفی هستند. طریقه بکتاشیه در قرن ۱۶ میلادی در آناتولی یعنی آسیای صغیر رواج فراوان یافت.

در سال ۱۹۲۲ زمان جنگ ضد مذهبی در ترکیه، فردی به نام سالی نیازدهده آلبانیایی که رهبری این فرقه را به عهده داشت، به آلبانی گریخت و از آن زمان این فرقه در آلبانی نیز گسترش یافت. (غالب) طرفداران این فرقه به رسول اکرم ﷺ و دوازده امام علیهم‌السلام شیعیان معتقد بوده، به ظهور حضرت مهدی - عجل الله تعالی فرجه الشریف - ایمان دارند. مراسم نذری دادن در روز عاشورا و اعلان تمایل قلبی به اهل بیت علیهم‌السلام به صورت آشکار و ... از جمله مراسم مذهبی آن‌ها است؛ اما به علت مجاورت در سرزمین‌های مسیحی، اعتقاد باطلی از جمله حلیت شرب خمر و برگزاری مراسم عشای ربانی که از برخی باورهای مسیحی متأثر است، بین آن‌ها رواج دارد. با این وصف، یکی از رهبران بکتاشیه در جلسه‌ای اظهار داشت: «بر خلاف تهمت‌هایی که به ما می‌زنند، ما مسلمانیم و قرآن را کاملاً قبول داریم. پیامبر اسلام ﷺ را پیامبر خود و ائمهٔ اثنا عشر علیهم‌السلام را امامان و پیشوایان خود می‌دانیم و چون بنی‌امیه را قبول نداریم و ... به ما علوی می‌گویند و گمان می‌کنند ما علی علیه‌السلام را از پیامبر ﷺ برتر می‌دانیم، در صورتی که چنین نیست» (آلبانی، دیار فراموش شده، همان، ص ۸۹ و ۹۰).

اکنون بکتاشیه‌ها مهم‌ترین و با نفوذترین تشکیلات دینی در آلبانی شمرده می‌شوند. بکتاشی‌ها بین تحصیلکرده‌ها، مقام‌های دولتی و رهبران سیاسی و عموم مردم جایگاه خاصی دارند. مراسم ویژه بکتاشی در روز عاشورا از تلویزیون آلبانی پخش می‌شود که به طور عمده رئیس جمهوری و مقام‌های عالی‌رتبه در آن شرکت می‌کنند.

قبل از نفوذ بکتاشی‌ها در آلبانی، نیمی از مسلمانان آلبانی علوی بودند. علوی‌ها در این کشور به فرقه‌هایی اطلاق می‌شود که به لحاظ فقهی سنی باشند؛ ولی در سیر و سلوک خود را پیرو حضرت علی علیه‌السلام بدانند. گفته می‌شود که اکثر این فرقه‌ها دوازده امام شیعیان را قبول دارند و به آنان احترام می‌گذارند. علوی‌ها در آلبانی به فرقه‌های مختلف خلوتیه، قادریه، رفاعیه، سعیدیه، نقشبندیه، تیجانیه اطلاق می‌گردد که هر یک از آنان به طور خلاصه به شرح ذیل بیان می‌شود.

۱. نام اصلی حاج بکتاش سید محمد رضوی است و از سادات رضوی محسوب می‌شود. نسبت وی به امام هشتم علیه‌السلام می‌رسد. وی پس از مهاجرت به ترکیه در دربار اورخان، دومین فرمانروای عثمانی منزلت خاصی یافت. وی گرچه اظهار تسنن می‌کرد، قلباً به تشیع متمایل بود (دائرة المعارف تشیع، ج ۲، بخش بکتاشیه).

۱۳-۲. خلوتیه

این فرقه بعد از بکتاشیه بیشترین سابقه و طرفدار را در آلبانی دارد. رهبر فعلی این فرقه شخصی تحصیل کرده و برای پیروان خود قابل احترام است.

این فرقه به طور مستقیم خود را به حسن بصری منصوب می‌کنند و عقیده دارند که فرقه‌های دیگر، شاخه‌ای از این فرقه هستند. این فرقه در حال حاضر خود را دوازدهمین نسل از اجداد خود می‌دانند و معتقدند که از شیخ حسن راضی منشعب شده‌اند. رهبری این فرقه، سایر فرقه‌ها مانند سعدی، حیاتی، ملاحی و رفاعی را زیر نظر خود می‌داند. پیروان این فرقه معتقدند که حضرت علی علیه السلام رهبر روحی و معنوی حسن بصری است. حسن بصری در سال ۱۱۰ قمری، عبدالقادر گیلانی در سال ۵۴۰ قمری، سید احمد رفاعی در سال ۵۸۰ قمری، سعدالدین جباوی و سرانجام بکتاشی مأمور به هدایت و رهبری مردم شدند؛ بدین جهت، این فرقه بر سایر فرقه‌ها سبقت دارد و در حقیقت اساس و مبلغ همه فرقه‌ها است.

۱۳-۳. قادریه

این فرقه بعد از فرقه خلوتیه نفوذ بسیاری دارد. رهبر آن فردی به نام دکتر بوجار خراسانی است که در حال حاضر طبابت می‌کند. وی معتقد است اجدادش چهار قرن پیش، از ایران به آلبانی هجرت کردند. این فرقه پیش‌تر ده تکیه در تیرانا بنا کرد که زمان کمونیست‌ها نابود شدند. اکنون فقط یک تکیه از این فرقه در مرکز شهر تیرانا باقی مانده است. پیروان این فرقه علاقه وافری به ایران دارند و خواستار گسترش روابط دو جانبه ایران و آلبانی هستند.

۱۳-۴. رفاعیه

این فرقه از طرفداران احمد رفاعی هستند. فرقه رفاعیه در اویش هستند که به خود کارد می‌زنند. بعد از فرقه قادریه، این فرقه طرفداران بسیاری در آلبانی دارد. رهبر این فرقه مذهبی، شخصی به نام حاج رمضان لیمانی است.

۱۳-۵. نقشبندیه و خلوتیه

این فرقه چون فرقه سعیدیه تحت پوشش خلوتیه فعالیت دارد. در حال حاضر در جامعه آلبانی به لحاظ سیطره بکتاشیه، فرقه‌های علوی بسیار ضعیف شدند؛ به طوری که فقط نامی از آن‌ها باقی مانده است. باید اذعان داشت که امروزه تمسک به اسلام و آداب و سنن مذهبی هم بکتاشیه و هم علوی‌ها بسیار ضعیف شده است. پس از تحولات اخیر و ایجاد فضای مناسب، هر یک از مذاهب

می‌کوشد به ترویج مذهب خود بپردازد. در این میان وهابی‌ها در آلبانی در تبلیغات خود ضد شیعیان، علوی‌ها را خارج از اسلام می‌دانند. وهابی‌ها در مشوه ساختن چهره تشیع و جمهوری اسلامی ایران حتی آیین و آداب و سنن علوی‌ها را به آیین تشیع نسبت می‌دهند.

۱۴. حوزه‌های دینی و رهبران مذهبی

حوزه‌های دینی به صورت معمول کشورهای اسلامی در آلبانی وجود ندارد؛ اما طرفداران فرقه‌های مختلف دراویش در تکایای خود به انجام فرایض مذهبی می‌پردازند. این کشور فاقد حوزه‌های دینی است. قبل از انقلاب فرهنگی انور خوجه، بیش از ۱۵۰۰ تکیه مربوط به شیعیان بکتاشیه در آلبانی وجود داشت که همه آن‌ها نابود شدند.

۱۵. روند تأثیر تبلیغ و ترویج مذاهب

درباره تبلیغات مذهبی و تأثیر آن بر جامعه باید گفت: آلبانی به رغم داشتن ۷۰ درصد جمعیت مسلمان به لحاظ این که بیش از پنج دهه تحت سلطه تبلیغات غیرمذهبی و ملحدانه کمونیستی قرار داشت، در واقع فاقد معلومات درست از آیین اسلام است. اکنون دولت آلبانی فضای بهتری را برای آزادی بیان و مذهب و ادیان فراهم کرده؛ اما خط و مشی حاکمیت تبلیغ جدایی دین از سیاست است؛ آنچه امروز در جوامع اروپایی مطرح می‌شود.

در حال حاضر به علت مشکلات اقتصادی و فقر، مسلمانان آلبانی تحت تبلیغات منسجم و گسترده فرهنگ بیگانه قرار دارند. واتیکان نظر به رقابت قومی و نزدیکی و همجواری‌اش با آلبانی می‌کوشد قشرهای گوناگون به ویژه جوان این کشور را به خود جذب کند. واتیکان با هزینه‌های سنگین مشغول فعالیت و آموزش است. دولت آلبانی خود هیچ برنامه مدونی برای حمایت یا ممانعت ظاهری از رشد آگاهی‌های مذهبی مردم ندارد؛ اما به طور اصولی از اشاعه فرهنگ غالب مردم که مسلمان هستند، حمایت و جانبداری نمی‌کند (آلبانی، همان، ص ۱۸-۲۲).

۱۶. سیر تحولات فرهنگی

آثار به جای مانده از دوران روم شرقی و سبک معماری دالماسیای لاتین و همچنین دیوارهای ویران شده با ابهت شهرها و کتیبه‌های سنگی روی قبرها که قدمت آن‌ها به دوران ایلیری‌ها می‌رسد، به حضور فرهنگ باشکوه و تزیینی آلبانی در قرون وسطا گواهی می‌دهد.

در عهده ایلیری‌ها سرزمین آلبانی برای مدت طولانی زیر نفوذ امپراتوری روم شرقی قرار داشت. بدین لحاظ به نظر می‌رسد که آن‌ها فقط در شهرها و جلگه‌ها به ویژه در جنوب کشور تأثیر گذاشتند. در خلال تاخت و تازهای اوایل قرون وسطای اسلاوها، بخشی از ایلیری‌ها که تحت نفوذ روم شرقی بودند، با افراد تازه وارد اختلاط کردند و تغییرات قوی بزرگی را باعث شدند. بناهای برخی از کلیساهای روستایی و صومعه‌ها و ساختمان‌های سلطنتی از دوران حکومت رومی‌های شرقی که سلطه آن‌ها با قدری وقفه تا اواسط قرن چهاردهم میلادی ادامه داشت، مبین حضور فرهنگ روم شرقی در آلبانی است (نگاهی به فرهنگ و تمدن آلبانی (از بولتن وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)، روزنامه جمهوری اسلامی، مرداد ۱۳۷۳).

ساختار فرهنگی آلبانی با ورود عثمانی‌ها به این کشور به هویت اسلامی تغییر شکل داد. آثار باقیمانده از عثمانی‌ها در سراسر این کشور نظیر مساجد، مراکز فرهنگی - تاریخی پل‌ها و ساختمان‌ها همگی مؤید قدمت قوی و طولانی فرهنگ اسلامی در این کشور است.

تسلط عثمانی‌ها در تاریخ آلبانی طولانی‌ترین دوران استیلای حکومت خارجی بر این سرزمین است که از سال ۱۳۸۲ آغاز شد و تا سال ۱۹۱۲ به طول انجامید. پس از رومی‌ها، حکومت عثمانی یکی از اثرگذارترین قدرت‌های ادوار تاریخ بر آلبانی است. تا قرن چهاردهم که هیچ کشوری نتوانسته بود به لحاظ کوهستانی بودن برخی از مناطق مسکونی سرزمین اقوام آلبانیایی بر آن‌ها سیطره و نفوذ کند، عثمانی‌ها موفق شده بودند بر آن مناطق دست‌یابی و یک حکومت مرکزی مورد علاقه خود را مستقر سازند که کاملاً با آداب و رسوم قبیله‌ای مردم مغایرت داشت.

در تحولات فرهنگی آلبانی باید به عامل برقراری ارتباط آسان با قدرت‌های بزرگ از طریق دریای مدیترانه اشاره داشت که در خلال ادوار تاریخی هر یک از امپراتوری‌های بزرگ علاقه شدیدی به این سرزمین داشتند. تسلط پنجاه ساله کمونیست‌ها بر آلبانی و متعاقب آن ویرانی مساجد و آثار اسلامی به گونه‌ای به مورد اجرا درآمد که بار دیگر فرهنگ غیر بومی و غیر اسلامی بر کشور حاکم شد. با سرنگونی رژیم کمونیستی و برقراری فضای باز سیاسی افسار گسیختگی خاصی در عرصه فرهنگی این کشور پدید آمد. در فضای جدید زمینه حضور و ترویج فرهنگی‌های بیگانه به ویژه غربی آن بیش از پیش مورد توجه در معرض افکار عمومی مردم قرار دارد. ورود و استفاده بی‌حد از آنتن‌های ماهواره‌ای تلاش جدی برای تغییر بنیادی فرهنگ مردم و جذب آنان به سوی فرهنگ بیگانه است (نگاهی به فرهنگ و تمدن آلبانی (از بولتن وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)، روزنامه جمهوری اسلامی، مرداد ۱۳۷۳).

۱۷. تأثیر و تأثر فرهنگی

با نگاهی به تاریخ گذشته آلبانی باید ادغان کرد که سیطره ادواری فرهنگی متفاوت در آلبانی توانست نقش بسزایی در تغییر بنیاد فرهنگی و ایجاد مسائل فرهنگی نو در این کشور ایفا کند؛ برای نمونه، فرهنگ و تمدن روم شرقی در قرون وسطا توانست به صورت فرهنگ غالب در منطقه بر آثار تاریخی، فرهنگی و حتی سبک معماری کشور آلبانی اثر مستقیم بگذارد.

پس از رومی‌ها حضور پانصد ساله حکومت عثمانی‌ها در بالکان و به ویژه در آلبانی نه تنها باعث تغییرات فرهنگی، ادبی و هنری شد؛ بلکه موفق شد بر اندیشه و تفکر مذهبی مردم تأثیر بسزایی بگذارد و مردم معتقد به دین مسیحیت را به دین اسلام جلب کند. آلبانیایی‌هایی که با تمایل و علاقه خود به اسلام روی آوردند، پذیرای فرهنگ و سنن اسلامی شدند. بر این اساس، فرهنگ عام آلبانیایی‌ها به ویژه در ردهٔ کهنسالان صبغهٔ شرقی و ترکی دارد و لایه‌هایی از فرهنگ ترک‌های عثمانی در پوشش موسیقی، معماری، سرودهای محلی و دیگر نمودهای فرهنگ دیده می‌شود. واژه‌های بسیاری از زبان ترکی قدیم در واژگان آلبانیایی یافت می‌شود. وجود واژه‌های فراوان و حتی گاه اصطلاحات و ترکیبات فارسی در این زبان از نشانه‌های ارتباط فراوان زبان آلبانیایی و زبان ترکی است؛ البته بخشی از واژه‌های فارسی به ویژه اصطلاحات دینی مانند «شاه شهیدان دشت کربلا»، «دوازده امام»، «پیغمبر پاک» از طریق فرقه‌ها و طریقت فرقه‌های صوفی وارد زبان آلبانیایی شده‌اند (آلبانی دیار فراموش شده، همان، ص ۶۸).

همزمان با نفوذ فرهنگی ایران در بالکان و نیز سفر بسیاری از مشایخ ایرانی به این کشور، فرقه‌های گوناگون صوفی‌گری در این کشور رواج یافت. فرهنگ کنونی مردم آلبانی که در سنت و دین اسلام ریشه دارد، کنار خود دارای بقایایی از فرهنگ و تمدن و زبان و ادبیات رومی و مسیحیت نیز هست. جهان مسیحیت هم اکنون در صدد احیا و همگانی کردن چنین فرهنگی در سراسر آلبانی است.

دوام و زوال ناپذیری فرهنگ ملی هر کشوری به عوامل گوناگونی بستگی دارد. در آلبانی تجلیات فرهنگ به مفهوم واقعی ریشه‌دار بودن آن در جامعه است. حذف یا محو آن طی قرن‌ها مشکل خواهد بود؛ اما می‌تواند از آداب و سنن بیگانه یا فرهنگ مهاجم متأثر باشد که در آن صورت آمیختگی فرهنگی شکل می‌گیرد.

عنصر اساسی اصالت فرهنگی در این کشور از آن فرهنگ اسلامی است. فرهنگ ملی و میهنی آلبانی که در تمدن اسلامی ریشه دارد، خود دارای قدمت طولانی است و توانست نزدیک به ۷۰ درصد جامعه را دربرگیرد. اکنون در فضای جدید و مناسب تبلیغاتی در این کشور، تلاش می‌شود تا

فرهنگ‌های غیر بومی به‌ویژه غربی آن با سست کردن فرهنگ ملی و میهنی مردم برای خود جایگاه ویژه‌ای بیابند. در این جهت کشورهای غربی، ارگان‌ها و سازمان‌های غیر دولتی بین‌المللی و کلیساها با طرح و برنامه ریزی‌های کلان فعالیت چشمگیری را آغاز کردند.

۱۸. خصایص ویژه اجتماعی

مردم آلبانی با توجه به فرهنگ و تمدن‌های متفاوتی که در ادوار گذشته تاریخ بر این کشور غالب شد، روحیه انعطاف‌پذیری ویژه‌ای دارند. خصلت صلح‌طلبی، راحت‌طلبی عشق به خانواده، همیاری و همکاری به هم‌نوعان از عمده‌ترین خصایص ویژه اجتماعی مردم آلبانی به شمار می‌آید که در فرهنگ و تمدن کهن آنان ریشه دارد. در جامعه آلبانی و در چارچوب خانواده، حاکمیت روانی و مدیریت منزل با خانم‌ها است. احترام به حفظ نظام خانواده، وجود صمیمیت خاص بین اعضای خانواده، احترام به پدر و مادر، نقش کلیدی پدر در تصمیم‌گیری‌های زندگی، از بارزترین خصایص فرهنگی مردم آلبانی است.

۱۹. روابط عاطفی و روانی مردم با یک‌دیگر

تشکل و زندگی مردم در خانواده، چون گذشته شکل سنتی و قدیم خود را دارد. فرزندان پسر پس از ازدواج موظف به نگهداری مادر در خانه خود هستند. این روش زندگی باعث شد تا مردم رفت و آمد بیشتری با هم داشته باشند و در کمک و همیاری به هم‌نوع خویش دریغ نوزند. گردهمایی مردان در قهوه‌خانه‌ها و رستوران‌ها و نیز بازی دسته جمعی کودکان شواهد ظاهری وجود روابط عاطفی و روانی خوب بین مردم این کشور کوچک اروپایی است. خانواده در آلبانی استحکام و قدرت انسجام خوبی دارد. این روابط عاطفی توانسته است در پیوند خانوادگی مؤثر واقع شود تا جایی که در آلبانی میزان طلاق در مقایسه با کشورهای دیگر اروپایی بسیار پایین باشد.

۲۰. مراکز فرهنگی

ا. مرکز جامعه اسلامی تیرانا

حسن صبری حافظ کوچویک، رئیس مرکز جامعه اسلامی که زمان حکومت کمونیست‌ها مدت ۲۵ سال در زندان به سر برد، با فروپاشی کمونیسم کوشید با برقراری روابط نزدیک با کشورهای اسلامی نظیر عربستان به تبلیغ و گسترش اسلام کمک کند. بدین لحاظ تمایلی به همکاری روشنفکران و آگاهان اسلامی در آلبانی و مقدونیه از خود نشان نداد. شاید بتوان گفت که وی در واقع مسبب ورود نیروهای این کشور به آلبانی شده باشد؛ زیرا وضعیت وی از درون متزلزل بود و دولت

مسلمانان آلبانی درباره او نظر مساعدی نداشتند. این مؤسسه یگانه مرکز قوی و دارای تشکیلات اسلامی آلبانی است که برای اعزام دانش‌آموزان به کشورهای گوناگون جهت یادگیری علوم اسلامی اعزام شدند. این مرکز در ۱۰ نقطه کشور ۱۰ مدرسه اسلامی تأسیس کرد. بر اساس قوانین و مقررات آن، شاگردان این مدارس سال دوم، علوم دینی را در این مراکز می‌گذرانند (آلبانی، همان، ص ۳۵).

ب. سازمان روشنفکران مسلمان

آقای دکتر منتور صمدی چیوکه، رئیس مرکز آگاهی اسلامی رم و سردبیر نشریه اسلام و تاریخ تمدن اسلامی که در زمان حکومت انور خوجه حدود چهل سال پیش آلبانی را ترک گفت و در خارج از کشور به فعالیت پرداخت، اکنون عهده‌دار این سازمان روشنفکری است. در این سازمان روشنفکران مسلمان متشکل از استادان، مهندسان، فرهنگیان حضور دارند. پنج کمیته در این سازمان فعال است که هر کدام وظایف گوناگونی را درباره کشورهای اسلامی انجام می‌دهند. آقای چیوکه بکتاشی است (نگاهی به آلبانی، وزارت امور خارجه، ص ۹).

۲۱. آثار مهم فرهنگی و تاریخی

آمار دقیقی از تعداد مراکز مهم فرهنگی و تاریخی آلبانی وجود ندارد. یگانه اثر برجسته و تاریخی این کشور، مسجد جامع شهر تیرانا است که قدمت آن به دوران حاکمیت عثمانی برمی‌گردد. به رغم نابودی کلیه مساجد و مراکز فرهنگی و کلیساها به وسیله دولت انورخوجه، مسجد جامع تیرانا به لحاظ حفظ آثار فرهنگی کشور توانست از تخریب و نابودی مصون بماند. همچنین در شهر بندری دروس بقایای قلعه‌ای قدیم باقی مانده که به سال‌های سلطه رومی‌ها در این سرزمین مربوط است.

۲۲. مؤسسات فرهنگی خارجی و فعالیت آن‌ها

زمان حکومت انور خوجه و در مقاطع گوناگون جز کشورهای شوروی پیشین، چین و چند کشور اروپای شرقی سابق، سایر کشورها فاقد مراکز فرهنگی در آلبانی بودند. پس از سرنگونی دولت و آغاز تحولات سیاسی در این کشور، سفارتخانه‌های خارجی از جمله آمریکا به تأسیس مؤسسات فرهنگی اقدام کردند. امریکایی‌ها حتی در شهر بندری دروس نیز مرکز فرهنگی تأسیس کردند. اکنون سایر کشورهای غربی مثل ایتالیا، فرانسه در آلبانی دارای مراکز فرهنگی هستند و این تمایل برای ایجاد مراکز فرهنگی از سوی سایر کشورهای غربی افزایش یافته است. مراکز فرهنگی کشورها متضمن

آموزش زبان‌های خارجی به طور عمده با ایجاد کتابخانه‌های مختلف در شهرهای کوچک و بزرگ و توزیع انواع کتاب‌ها در صدد جلب جوانان آلبانی هستند.

کشورهای بلغارستان، چین، کوبا، جمهوری چک، مصر، فرانسه، آلمان، یونان، مجارستان، ایتالیا، کره شمالی، مقدونیه، لیبی، لهستان، رومانی، روسیه، اسلواک، سوئیس، ترکیه، امریکا، ویتنام، یوگسلاوی سابق، فلسطین و جمهوری اسلامی ایران در تیرانا دارای سفارتخانه هستند (کتاب سال ۱۹۶۶، کشور آلبانی، موضوع نمایندگان دیپلماتیک، ص ۳۲۱).

۲۳. روابط فرهنگی

قدمت طولانی حضور عثمانی‌ها در آلبانی از سال ۱۳۸۲ تا ۱۹۱۲ میلادی توانست در تأثیرگذاری فرهنگی و انتقال ارزش‌های اسلامی نقش ایفا کند. حضور پانصد ساله اسلام در آلبانی به طور طبیعی در انتقال برخی از فرهنگ‌ها و آداب و سنن ایرانی به این کشور سهم بسزایی داشت که این امر باعث شد تا مشترکات فرهنگی فراوانی بین دو کشور پدید آید.

شجاع‌الدین شفا در جلد اول کتاب *جهان‌ایرانشناسی* با اشاره به سابقه مناسبات فرهنگی دو کشور ایران و آلبانی می‌نویسد: «سابقه فرهنگی ایران در آلبانی بر اثر نفوذ ممتد حکومت عثمانی در این کشور زیاد است؛ زیرا در دوران عثمانی، آشنایی با زبان و ادبیات فارسی برای اهل ادب و اعضای حکومت و خانواده‌های اشرافی ضروری بود. رواج آیین اسلام نیز که تا قبل از رژیم کمونیستی این کشور را به صورت تنها کشور مسلمان اروپا درآورده بود، به آشنایی مردم این سرزمین با ایران کمک کرد. بسیاری از سیاحان خارجی در سفرنامه‌های خود از رواج اشعار مولوی و حافظ در این مملکت سخن گفته‌اند» (شفا، ج ۱ (آرژانتین، آلبانی، آلمان، اتریش، اتحاد جماهیر شوروی)، ص ۷۳).

نظریه حضور تاریخی فرهنگ و تمدن اسلامی در آلبانی، وجود فرقه‌های گوناگون صوفی و شیعه مذهب در این کشور، سفر تعدادی از شیوخ صوفی ایرانی به آلبانی و نیز علاقه‌مندی مردم به اسلام و به ویژه اهل بیت علیهم‌السلام زمینه‌های فعالیت فرهنگی در این کشور بیش از سایر کشورهای اروپایی مسلمان نشین وجود دارد.

۲۳-۱. زبان فارسی

رشد و گسترش فرهنگ و زبان و ادبیات و شعر فارسی به ویژه رباعیات عمر خیام و اشعار سعدی و حافظ و فردوسی سبب شد تا بسیاری از مردم آلبانی با فرهنگ ایرانی آشنا باشند. گفتنی است که آلبانیایی‌ها ترجمه رباعیات خیام به زبان خودشان را از جمله بهترین برگردان‌های اثر عمر خیام

می‌دانند؛ بنابراین، حضور و قدمت تاریخی اسلام و تمدن ایرانی در این کشور کوچک اروپایی می‌تواند بستر اصلی تلاش‌های فرهنگی و نزدیکی دو ملت به یک‌دیگر باشد.

در مکتبخانه‌های قدیم که هنوز هم در نقاط کوهستانی این کشور وجود دارند، غالب معلمان مکتب قدیم با زبان فارسی آشنایی دارند. «اتوره روسی» (Ettore Rossi) خاورشناس و ایرانشناس برجسته ایتالیایی که مؤلف فهرست معروف نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه واتیکان است و در جنگ دوم، مدتی در آلبانی انجام وظیفه می‌کرد، می‌نویسد که شخصاً در بسیاری از کتابخانه‌های مردم این کشور و در کاخ‌های قدیم آن کتاب‌های خطی متعدد فارسی دیده است» (همان، ص ۷۴). بنا به اظهارات مسؤولان آلبانیایی، بیش از ۵۵۰ لغت که دارای ریشه فارسی هستند، در گویش آلبانیایی مورد استفاده واقع می‌شود. اکنون بیش از پانصد لغت زبان فارسی میان مردم این کشور رواج دارد که برخی از آن‌ها ریشه اسلامی دارند؛ مانند انشاءالله، مسجد، فقرا، امام، یتیم، ناموس، طریقت، درویش، شیطان، باباجان، تمام ساعت، رسمی، امضا، مثلاً، گناه، گلیم، جواهر، حمام، دعا، به درک، باشگاه، مسافر، چشم، تکیه، تربت، بابابزرگ، دستمال، مناره، سجاده، چادر، یورش، یواش یواش، چکمه، حلوا، باقلوا، سلطانی، قطعه، نفت، پنجره، باغچه، شیشه، پرتقال، بدون زحمت، نیست... .

کتابخانه ملی تیرانا که در سال ۱۹۲۲ تأسیس شده، دارای ۵۰۰/۰۰۰ جلد کتاب است. این کتابخانه مجموعه‌ای از نسخ خط فارسی و ترکی و عربی دارد که یادگار دوران عثمانی است. از این مجموعه و از قسمت فارسی آن تاکنون فهرست مستقلی تنظیم نشده است (شفا، ج ۱، آرژانتین، آلبانی، آلمان، اتریش، اتحاد جماهیر شوروی، ص ۷۴).

۲-۲۳. فرهنگ خانوادگی و اجتماعی

در آلبانی پیوند خانوادگی بسیار محکم است و اختلاف خانوادگی به ندرت پیدا می‌شود. آمار طلاق بسیار پایین است و این عمل در جامعه بسیار وقیح تلقی می‌شود. اختلاف سنی بین زن و مرد برای ازدواج ۱۰ سال است. خانواده‌ها یک یا دو فرزند دارند و در روستاها این رقم تا سه نفر افزایش می‌یابد. خواستگاری از سوی والدین مرد از والدین زن صورت می‌گیرد. مردم آلبانی درباره ناموس خود بسیار حساس هستند. روابط اجتماعی بسیار قوی است و دوستان و آشنایان در ملاقات و نیز زمان خداحافظی با یک‌دیگر روبوسی می‌کنند. افراد در کارها به یک‌دیگر کمک می‌کنند. مردم اول زانویه و اول بهار را به صورت سال نو جشن می‌گیرند و در میهمانی‌ها مانند ایرانی‌ها به پذیرایی مشغول شده، اصرار دارند که میهمان حتماً میوه و تنقلات تناول کند.

۳-۲۲. فعالیت‌های فرهنگی

عناوین فعالیت فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و آلبانی به شرح ذیل است:

۱. تبادل هیأت‌های فرهنگی هنری؛
 ۲. برگزاری هفته‌های فیلم، کتاب، عکس و نقاشی ایران؛
 ۳. تبادل برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی؛
 ۴. رفت و آمد بین عالمان و روحانیان مذهبی؛
 ۵. برقراری ارتباطات فرهنگی بین مراکز دینی، فرهنگی دو کشور؛
 ۶. همکاری در بازسازی مساجد و مراکز دینی.
- با توجه به مشترکات فرهنگی و مذهبی بین دو کشور و قدمت طولانی فرهنگ‌های اسلامی و ایرانی در آلبانی، زمینه فعالیت‌های فرهنگی برای توسعه و گسترش مناسبات دو جانبه وجود دارد که اهم آن را می‌توان به شرح ذیل خلاصه کرد:
۱. تبادل استاد و دانشجو در بخش‌های گوناگون علوم انسانی به‌ویژه در زمینه ادبیات فارسی، هنر و حقوق؛
 ۲. تشویق و ترغیب در اشاعه فرهنگ ایرانی از طریق داستان‌های کودکان و نوجوانان، فیلم، سریال تلویزیونی و نیز معرفی آداب و رسوم ایرانی از طریق وسایل ارتباط جمعی؛
 ۳. برپایی کرسی زبان فارسی در دانشگاه تیرانا و اعطای امتیازاتی برای دانشجویان آلبانیایی علاقه‌مند به زبان فارسی؛
 ۴. افتتاح کرسی زبان آلبانی در ایران؛
 ۵. مشارکت گسترده در نمایشگاه‌های بین‌المللی آلبانی به ویژه در نمایشگاه‌های کتاب فیلم صنایع دستی، خط، موسیقی و نقاشی؛
 ۶. تشکیل انجمن دوستی ایران و آلبانی؛
 ۷. ایجاد گروه دوستی پارلمانی بین دو کشور.
- مسلمان بودن بیش از هفتاد درصد از مردم آلبانی، مهم‌ترین عامل مؤثر در همکاری‌های فرهنگی بین دو کشور، و صاحب نقش برجسته‌ای است؛ امری که خود با ظرافت‌های ویژه به برنامه‌ریزی و جدیت بیشتری نیاز دارد (آلبانی، همان، ص ۱۳۲-۱۳۶).

منابع و مأخذ

۱. آخرین تحولات آلبانی، وزارت امور خارجه، مهرماه ۱۳۷۱ ش.
۲. آلبانی تحرک صمیمانه‌تر به سوی جهان اسلام، وزارت امور خارجه.

۳. احمد حامد، دخل الاسلام ۳۶ دولة، دار و مكتبة هلال، ۲۰۰۲ م، بيروت، لبنان.
۴. دائرة المعارف تشيع، جلد دوم، بخش بكتاشيه.
۵. رويوران، حسن، آلباني ديار فراموش شده، سازمان حوزهها و مدارس خارج از کشور.
۶. شجاع الدين شفا، جهان ايرانشاسي، ج ۱، آرژانتين، آلباني، آلمان، اتریش، اتحاد جماهیر شوروی.
۷. کتاب سال ۱۹۶۶، کشور آلباني، موضوع نمايندگان ديپلماتيك.
۸. کتاب سال (Year Book) ۱۹۹۴، کشور آلباني.
۹. کتاب سبز وزارت امور خارجه، جمهوری توده‌ای سوسيالیستی آلباني، اداره دوم سياسي، مرداد ۱۳۶۰ ش.
۱۰. مروری اجمالي بر تاريخ سياسي آلباني، جهاد سازندگی آلباني، مترجم علی اصغر کلباسی، مهرماه ۱۳۷۳ ش.
۱۱. موسوی بجنوردی، کاظم، دائرةالمعارف بزرگ اسلامي، ج ۱، تهران، ۱۳۶۷ ش.
۱۲. نگاهی به آلباني، وزارت امور خارجه، سال ۱۳۷۰.
۱۳. نگاهی به فرهنگ و تمدن آلباني (از بولتن وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي)، روزنامه جمهوری اسلامي، مرداد ۱۳۷۳ ش.

۱۴. Balkan Unit - Bulgaria, Romania, Albaniz - NO 1/8/1993 - Page 45.

